

JUMALAIST JUMALANI

8. “Käsitus, et kõikjal looduses asub mingisuguseid hingelisi, keda meie esiisad on nimetand haldjaiks, on olnud meie rahva muinasusu oluliseimaid ja samal ajal eluvõimeliseimaid piirjooni” (V. Holmberg, KsVk I 85.). Õeldu maksab üldse meie sugurahvaste kohta. Kuid kes on siis õieti need haldjad ehk nn. deemonid? Nende algupära seletamises erineb praegu kaks voolu meie hõimurahvaste usunditeadlaste seas. Soome-eesti rahvalaulude spetsialist Kaarle Krohn omas teoses “Suomalaisten runojen uskonto” tuletab kogu soome haldjate rikkaliku maailma ja isegi jumala mõiste surnute austamisest (kui pole tegu ilmsete laenude või kõrvalmõjutusiga): esimesest uues majas surnud pereisast saab majahaldja, uppunust saab veehaldja, metsa hukkamist metsahaldja jne., — nõnda lõpuks kõik haldjad põlvenevad Krohni järele surnuist. Teiselt poolt meie kaugemate sugurahvaste usundi parim tundja Uno Holmberg, ilma et ta eitaks haldjate osalist põlvenemist surnuist, näitab siiski teatud erinevusele surnuist põlvenevate haldjate ja nn. loodushaldjate vahel ning oletab viimaste algupära inimese üldises psühholoogilises kalduvuses suhtuda ümbritsevasse loodusesse kui NB omataolisesse, elustada ja “hingestada” otsekui endasarnaseks teda ümbritsevat välisilma ning kujutella loodusnähtuste “hingi” eriolevusina, kes ongi nende nähtuste haldjad, — nõnda nagu teevad seda veel praegugi lapsed ja nagu on teind seda hõimud ja rahvad oma lapseas (Ilmeka kukkuvate oma seisukohtest Holmberg avaldab artiklis “Suomalaisista haltioista” (KsVk I 85—93).).

Olgu lugu haldja-mõiste ürgse algupäraga ja haldjate-usundi arenemise psühholoogiliste predispositsioonega kuis tahte, — ainult liivi andmed üksi ilma põhjalikuma rinnastamiseta muude hõimude vastetega ei võimalda meil ei ühe ega teise teooria pimesi eelistamist ega lõplikku omistamist, — aga igatahes haldjate olemasolu liivi rahva usundilises teadvuses on ometi iseendast kindel ja konstateeritav tänapäevani.

9. Juba Läti Hendrik oma ajaraamatus kõneleb korduvalt liivlaste jumalaist ja tõlgitseb neid ladinakeelse vastega dei (Origines Livoniae I 10 Diis suis, X 14 Deum Livonum, XVI 4 Diis paganorum jne.). Jääb küll teadmatuks, millise just omakeelse sõnaga tolleaja liivlased väljendasid seda dei-mõistet, kuid vaevalt tarvitseb kahelda, et need olid siiski apellatiivse iseloomuga haldjad ega mitte proprilised jumalad. Vähemalt mingisugust usaldetavat pärisnime kas või ühegi liivi isikulise jumala kohta pole säilind. Varema aja uurijad tahtsid lugeda küll vanust kroonikaist välja liivi jumalategi nimesid, nii näit. eesti kuulus koolmeister J. Jung (Liivlaste würost Kaupo — Kodumaalt nr. 6, lhk. 79.) oletas ka liivlaste man Taara ehk Toora tundmist ja austamist, kuna noor läti üliõpilane Fr. Kärkluvalks (SDP VII 16 — ligemalt vt. pikse puhul § 28.) pidas Piktul(is)-jumalat liivi omaks, kuid ometi on nii ühel kui teisel juhul tegemist kas eesti või läti (resp. kure-preisi) nimede üldistamisega — kusjuures need ise ka on omajagu kahtlased (K. Grotenfelt, Ovatko muinaissuomalaiset palvelleet skandinaavista Tor-jumalaa (Suomi V2, lhk. 52—64). —

Šm, LM 6 (preislaste “pikuls” on asetet jumalate nimekirja vanade kronistide poolt.) — või ainult teksti eksliku interpretatsiooniga. Igatahes mingist Asgardist ega Olümpist Liivis ei saa olla juttugi, kui juba isegi Läti-Leedu Romove tõeline olemasolu muutub järjest kahtlasemaks (Šm, LM 6—7.). Sellevastu haldjate apellatiivseid üldnimesid on säilind Liivis veel täniseni kogu hulgake, nagu eelpool esitatakse, ja nende ehtsuses pole teatud piirini põhjust kahelda.

10. Usu keskseks kujuks ja usundilise terminoloogia domineerivaks nimeks tänapäeva kristliku liivlase teadvuses on jumal = jumal (lvÜ), millise nimega tõlgitsetakse praegu pääasjalikult ainult üht personifitseeritud ristiusu Jumalat ja juutide Jehoovat, kuna kõiki muid jumalaid — ristiusu seisukohalt nimelt ebajumalaid — väljendetakse noore läti laensõnaga älköd (L, Kr, Pr), kusjuures need älköd NB ei tähenda kunagi haldjaid, vaid täpsemalt näikse tähendavat eriti just ebajumalate kujusid (< lt elks ‘der Götze, der Abgott’, Ulm; bibliograafiat selle sõna kohta vt. ME, Wb I 567). Ebajumalakujusid tõlgitsetakse veel teise noore läti laensõnaga tälöd (< lt tele ~ tēla ~ tēlis ‘Bild, Schatten, Bildsäule, Skelett, Gerippe, Götzenbild’, Ulm). Vanasti tehtud puust erilisi jumalakujusid, kuna nüüd öeldavat iildse asja kohta, mida keegi, erandlikult hoiab ja armastab, see asi olevat selle inimese alk (*Pr).

Läti Hendrikul on paar huvitavat kohta, mis lubavad oletada teatavat jumalakujude tundmist temaaegsete liivlaste man (Jumala- või õigem haldjakujusid tunnevad ju ka muud meie sugurahvad — vt. J. Krohn, SSPJP 61—81.). Ta jutustab oma kroonikas (II 8), kuis liivlased pidand sakslaste jumalaks üht inimpää kuju, mille Saksamaale tagasisõitnud palverändajad nikerdand enne ühe puu oksasse (Seda kohta refereerib ka Eisen, EM III 96.). Teisal (Or. Liv. X 14) kronist kirjeldab, kuis metsade tihnikust teatud liivlane tulnud öösel preester Danieli manu Sydegunde’sse ja jutustand sellele oma unes nähtud ilmutuse: ma nägin, öelnud mees, liivlaste jumalat (Deum Livonum), kes ütleb meile ette tulevasi asju (qui nobis fufcura praedicit); see oli üks rinnust pääläeni puust väljakasvav kuju (imago excrecens ex arbore, a pectore ad sursum usque) ja see ütles mulle, et letoonlaste sõjavägi tungib homme pääle (Refereerides seda unenägu K. Krohn (SRU 209) lisab omaltpoolt kohe ligi: “Arvatavasti kujud olid tehtud puukandu ja voolitud ainult ülemise otsa pool inimkujulisiks (vt. ka J. Krohn, SSPJP 78). Sama kohta tsiteerib ka Eisen (EM III 96) ja lisab omaltpoolt Kruse järele (Necrollvonica I 7) teate Puiškaln’ist (Dondangeni ligidalt) leitud jumalakujust, mida peetavat ohvriks mõnelt mehele igatsevalt tüdrukult. — Vaevalt küll on siin tegu jumala kujuga, vaid tõenäolisemalt lihtsalt laialt tuttava maagilise võttega manada omale abielu-õnne mehe kuju (sageli ka ainult suguelundi kuju) meisterdamise ja ohverdamisega, mida Puiškalni vananevad läti (mitte liivi) tüdrukud praktiseerind võib-olla alles üsna hilja.) — Selline tulevikku ennustav jumal pole vist muud midagi kui lihtsalt haldjakuju, kellelt liivi targad ja arbijad käisid küsitelemas ja maagiliste toimingutega järele uurimas tarvilisi teateid.

11. Aastasadade jooksul sissejuurdunud kirikuõpetuse mõjul valitseb nüüd väliselt muidugi täielik kuristik Jumala ja ebajumalate vahel, kuid kogu see pärisnimelise jumala mõiste ise on ju liivis ristiusu importeeritud (Vrdl. jumala-probleemi käsitleu K. Krohnil, SRU 353 jj.; vt. ka Eisen, EM I 166—169; Šm, LM 11. Pika uurimuse “Jumalast läti mütoloogias” kirjutab L. Bērziņš (Austrums XVI 1900), kus ta taotleb siiski monoteismi printsipi muistsete lätlaste usundis.), kuna väheldased enneristiusu-aegsest liivi usundist säilind andmekesed viitavad soomesugu rahvaile olulise haldjate-usundi poole. Küllalt iseloomustav siinjuures on asjaolu, et sama termin “jumal”, mis praegu singulaarselt väljendab ristiusu kolmainsat, esineb ühtlasi pluraalsel kujul jumald (lvÜ) ja näib tähendavat veel tänapäevgi ühtlasi just haldjaid ehk deemoneid üldse. Nõnda kõneldakse, vanasti olnud palju-palju jumalaid (L), aina igas köhas ja paigas olnud oma jumal (L), igal köhal on üks, kes seda hoiab, igal asjal on oma jumal ja see jumal teda kaitseb (Kr); vanad inimesed uskund taevaruumi, maa, vee ja metsa jumalaisse (Sr) ja palund oma jumalaid, kes neil olnud, merel ja maal neil olnud omad erijumalad (L). Jutustaja vanaema kõnelnuvat veel alatasa usklikult õhu jumalaist, nurmejumalaist ehk tarajumalaist, metsajumalaist, merejumalaist ja mereemast (Kr < V); teise jutustaja — 80. aastase rauga — vanemad tuletand tihti meelde tarajumalaid (s.t. põlluhaldjaid), mereema ja tuuleema (Kr < Pr) jne. üldiselt tundub, et inimpõlv või paar tagasi sõna “jumalad” on esinend liivis pluraalselt umbes samuti nagu näit. Kraasna maarahval nimetus “maa-jumala” (O. Kallas, KrMr 63 jj (sageli küll ka pühimuste tähenduses).) NB haldjate tähenduses (Nii tüübilised on read Kraasna rahva palves

madala maajumala,
kõrge kodokuninga

(KrMr 82)

ja veel lisaks

puustuze-jezändä

(KrMr 67, 79).

Vrdl. ka Lutsis pikkene-kuningas (O. Kallas, 80 LMrMj 330, muinasjutus Aa 545 B.), kuna lätis deminutiiv “jumalakesed” (Vrdl. Kraasnas: jumalakeze’ ~ jumalakaze’ (O. Kallas, KrMr 78, 80, 100).) väljendab isegi veel spetsiaalselt surnute hingi, surnuid, keda toidetakse roogega vanade puude ja kivide man (lt. dieviņš ‘der Götze’; dieviņi ‘die verstorbenen Geister’, ME; läti rahvalaules esinevad dieviņa ‘jumalatar’ ja māte ‘ema’ segamini haldjate tähenduses, Ulm). — Kokkuvõttes võiksime siis lisaks endiste uurijate tulemusile konstateerida ka liivi poolt, et jumal-sõna võõrsilt laenatud kristliku tähenduse taga näib peituvat varjul meie hõimele põliselt omane haldja mõiste. Praeguses liivis jumal on ms. lihtsalt kah üks haldjate nimetusi, nagu on seda juba eelpool käsitletud “hing” ja “vaim” (gara) ja nagu on seda veelgi sagedamini esinevad “emad” ja “isad”, kelledel peatume alamal üksikasjalikumalt (Olgu mainitud võrdluseks, et lati keeli sellevastu Dievis = Jumal on ainult pärisnimi, mitte üldnimi, mispärast (ka läti raiwaluulea haldjaid ei nimeteta harilikult “jumalaiks” (Šm, LM 11). Suurepärase ülevtaate jumal-sõna funktsioonest lätis pakub ME, Wb l 485/6 (sub dievs)).

12. Ajaga jumal on spetsialiseerund ikka enam ja enam just ristiusu kolmainsaks, kusjuures talle on antud pieteetlikus alanduses kõikvõimsa isanda aukraad: “jumalaisand” = jumal-izand (L, Sr, Kr 106, V) või “taevaisand” = touvõ-izand (Pr), nagu öeldakse ka eestis “issand” ja lätis “kungs” või “debess kungs” (= taeva isand) vene-saksa-ladina eeskujudel (vt. § 6); vähem pieteetlikul suhtumisel nimetetakse taevast isandat ka vana jumalaks (L, Ir, Kr, V). Kuid see ristiusu jumal on võtnud üle palju kohuseid ja ülesandeid ka paganuse erinevilt haldjailt ja samuti katoliku pühimusilt. Lätis on iseäranis silmatorkav jumala suur roll näit. jaanipäeva pühitsemises. Jumal esineb aktiivse tegelasena väga paljudes läti jaanilaules, ja need omakorda on tuttavad liivigi rannikul; esitagem neist kas või mõnedki, et iseloomustada Jumala reaalselt isikut, mis ei vasta kaugeltki ristiusu seisukohale :

Täna õhtul Jumal sõitis, —
kuhu panna jumala varss?
Pangem lilleaida tema,
kõitkem vaskse sidemega.

LF I Kr 118 — vt. LD 32911.

Jaaniööl Jumal käib mööda nurmi
~ täna õhtul Jumal tuli meie nurmele.
Heina ta niitis ~ kitkus välja,
viljapäid tõstis üles ~ vilja aga kasvatas.

LF I Kr 50 — vt. LD 32559.

Jumal läks ubadetarra,
ütles ubadele: “Tere õhtust, oad!
millised õied teil on?”
Oad öelsid: “Mustad, valged, kirjud”.

LF I Kr 51 — vrld. LD 32518, 32540, 32553.

Aga mitte ainult jaaniõhtul, vaid vanasti jumal käind maa pääl ringi muulgi ajal (Pr), ja tema vastuvõttu liivlased kirjeldavad lätlasilt laenatud laulus järgmiselt:

Või jumal, või jumal,
kus(t) ma Jumalale silmavett (s.t. pesuvett) saan?
Püha Maarja allikast saan silmavett,
suurel pärnal kuivab silmarätt (s.t. käterätt),
kuldse luuaga puhastan põrmandut.

LF I V 41 — vt. LD 34043.

Sama laulu Setälä on kirjutand aastate eest Ire külas üles palju täielikumal kujul:

Või mind jumal, mis nüüd teha, mis nüüd teha!
kust võtan Jumalale silmavett (s.t. pesuvett) ?
Selle suure mäe paalt, sellest pühast allikast,

säält võtan jumalale silmavett.
Selle suure mäe pääl kasvab üks suur puu.
Sellel puul on üheksa oksa,
igal oksal üheksa lehte, ;:
igal lehel üheksa marja.
Või mind jumal, mis nüüd teha, mis nüüd teha!
kus kuivatan Jumalale silmarätti (s.t. käterätti) ?
— Selle suure puu oksa pääl,
säääl kuivatan jumalale silmarätti.
Või mind jumal, mis nüüd teha, mis nüüd teha!
kust võtan Jumalale voodiriideid ?
Selle suure mäe paalt, selle suure puu alt,
säält võtan jumalale magamisrõivad.